

Mette Kunø og Erik Vive Larsen (udg.):
5. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog,
Århus 1995

DE TO TRANSFERTYPER OG VIRKNINGEN AF DEN NEDERTYSK-DANSKE SPROGKONTAKT PÅ DET FONOLOGISKE PLAN

Af Krzysztof Janikowski (Universitet Wrocław, Polen)

0. Indledende bemærkninger

Formålet med artiklen er at forklare transfermuligheder på det fonologiske plan som følge af den dybgående påvirkning dansk har modtaget fra middelnedertysk. Undersøgelsen er en rapport om de forskningsresultater jeg har nået i min monografi *Die Phonologie der niederdeutschen Lehnwörter im Dänischen bis 1600* (Janikowski 1994). Udgangspunktet for analysen er den teori som er blevet fremsat af Van Coetsem (1988) i hans bog *Loan phonology and the two transfer types in language contact (with special reference to Dutch)*.

Med undtagelser af nogle små fonotaktiske ændringer findes der ikke noget lån af middelnedertyske fonemer i middeldansk. Ved låneprocessen drejer der sig fremfor alt om fonologisk tilpasning af låneord fra et kildesprog til fonologien i et modtagersprog. Talrige nedertyske låneord blev tilpasset til den middeldanske fonologi.

1. Transfertyper og stabilitetsgraden af de enkelte lingvistiske niveauer
Sprogtilegnelse og indlån er to forskellige processer som adskiller sig væsentligt hvad udtalen angår. Ved fremmedsprogtilegnelsen er det bl. a. vigtigt at der opnås en højst mulig original udtale, men ved låneprocessen drejer det sig fremfor alt om tilpasning af låneord fra et kildesprog til fonologien i et modtagersprog. Den sproglige interferens kan kun elimineres hvis eleven bibringes nye udtalevaner. Ved låneprocessen er denne sprogøvelse ikke nødvendig, for låneord fungerer ikke mere som leksikalske enheder i kildesproget, men som bestanddele af modtagersproget. Sædvanligvis er det ikke relevant om fx en englænder eller amerikaner fonetisk genkender og forstår et fra engelsk lånt ord, fx jumbojet (eng. [dzamboudzet] - dansk [(d)jåmbo(d)jed]) eller ej (Sørensen 1973: 40). Afgørende er her den kendsgerning, at de som er kyndige i dansk, genkender og forstår ordet.

Sprogkontakt er en intersproglig foreteelse. Man skal skelne mellem sprog-

kontakter som er interetniske og interlingvale fænomener på den ene side og sådanne som er udelukkende interlingvalt betingede på den anden side. Sprogkontakten mellem dansk og engelsk repræsenterer den sidste type. I modsætning dertil er sprogkontakten mellem dansk og nedertysk i Hansatiden resultatet af interetniske forbindelser mellem danskerne og sakserne.

For den der som følge af en kontaktsituation tilegner sig kundskaber i et andet sprog (L_2) findes der et kildesprog (ks) og et modtagersprog (ms). Alt efter som en ms-sprogbruger eller en ks-sprogbruger deltager ved overførelsen af sprogstoffet adskiller Van Coetsem (1988: 7-21) to transfertyper: indlån (borrowing) og interferens (imposition). Indlån finder sted hvis en ms-talende påvirker sit første sprog (L_1). Det må have været tilfældet med en bilingval dansk-nedertysk talende som brugte nedertyske ord (ks) når han talte dansk (ms). Den samme model fulgte den nedertysk-danske tosprogede som optog danske låneord i sit nedertysk (Van Coetsem kalder denne proces *modtagerssprogets agentivitet*, eng. *recipient language agentivity*). Men talte den dansk-nedertyske tosprogede nedertysk, så overførte han de artikulatoriske vaner fra sit første sprog (L_1 =dansk) på L_2 = nedertysk. Lignende gjorde den nedertysk-danske tosprogede som påtvang dansk (L_2) den kildesproglige (nedertyske) udtale. I de to sidste tilfælde foreligger der en transfer af elementer fra kildesproget til modtagersproget (Van Coetsem kalder denne proces *kildesprogets agentivitet*, eng. *source language agentivity*). Denne transfertype kaldes interferens (Van Coetsem *imposition*).

Vigtig i denne sammenhæng er den kendsgerning at sproget kendetegnes ved en konstitutionel stabilitet. Visse sprogniveauer er mere stabile og mere modstandsdygtige mod integration under låneprocessen end andre. Hvad sproglige elementers modstandsdygtighed angår, så hersker der en vidtgående enighed om en rækkefølge af aftagende strukturel modstand: **fonemer - fleksiver, derivationsmorfemer - syntaks - ordforråd**. Det hænger sammen med nogle faktorer, deriblandt frekvens, antal af elementer og deres strukturering. Fonemsystemets enheder kendetegnes ved den største frekvens; fonemsystemet er stærkest struktureret og mest lukket. Det gør den største modstand mod integration. Eftersom antallet af fonemer i hvert sprog er relativt ringe og hvert fonem opviser en stor tekstfrekvens, er det ikke sandsynligt at fonemsystemet

ændres undtaget når en ms-talende er udsat for et kildesprog i barnealderen (Haugen 1953: 406). Den svageste modstand mod integration gør det åbne svagt strukturerede leksikalske system som udviser i sit indre stabilitetsforskelle og derfor kan deles i subsystemer (primære\sekundære leksik). Mellem disse to poler af sproglig integration ligger enheder af de resterende niveauer, hvorved fleksiver ligger tættere ved fonemer, derivativer og syntaks derimod tættere ved leksikonnet. Optræder en ms-sprogbruger som arrangøren af sprogkontakt, så er han tilbøjelig til uforandret at bibeholde de mere stabile niveauer af sproget (fx fonologien), mens han overfører ord fra et kildesprog. Arrangører en ks-talende sprogkontakt, så plejer han også at bevare de mere stabile niveauer, fx fonologien af sit første sprog, især de artikulatoriske vaner, som han vil overføre til et modtagersprog.

2. Integrationsmekanismen

Forekomsten af fonologiske lån forudsætter eksistensen af et kilde- og modtager-sprog. Et fonologisk lån består deri at en ms-taler efterligner (reproducerer) en fremmed kildesproglig udtale og denne efterligning tit kun er en tilnærmelse. Det fonologiske lån som imitation er noget som den efterlignende ikke besidder i sit eget lydsystem enten fonologisk eller allofonisk og som adskiller sig fra hans eget fonemsystem. Indlåner en ms-taler et ord fra et ks, så imiterer han den kildesproglige udtale så godt, han kan. En dansker kan fx efterligne den engelske udtale af [dz] i job, en udtale som er ukendt for hans eget fonemsystem. Den kendsgerning dog at lyden ikke er integreret i hans eget lydsystem udøver et tryk på ham for at tilpasse den fremmede kildesproglige udtale til den nærmeste ækvivalent i hans eget sprog. Den engelske affrikat [dz] fordanskes i forlyd og indlyd som regel til lydforbindelsen [dj]. Imitation og adaptation danner derfor hovedmekanismer i kontaktlingvistikken. De to processer forudsætter indenfor låneordsfonologien på den ene side eksistensen af et foneminventar og en fonemdistribution som integrerede størrelser hos en ms-talende og på den anden tilstedeværelsen af en fremmed kildesproglig udtale en ms-sprogbruger er konfronteret med og som skal betragtes som afvigelse fra hans eget integreret lydsystem.

Imitation og adaptation skal ikke forveksles med integration. Ved den sidste

forstår vi en indlemmelse i et ms af noget som modificerer det låntagende sprog. Adaptation betyder derimod tillempling til det optagende sprog uden dets modifikation. Imitation forudsætter eksistensen af noget i ks som afviger fra ms. Sådant en afvigelse er ikke integreret i ms, men den kan godt blive integreret. Derfor udelukker adaptation integration, men integration forudsætter imitation.

3. Imitation som forudsætning for integration af lånefoner

Mellem ks-fonemer og deres ækvivalenter i låneord består der et afhængighedsforhold. Fonemækvivalenterne i låneord er forskellige alt efter om der foreligger adaptation (substitution) eller imitation. Ved adaptation afviger de integrerede leksemsubstitutter fonologisk ikke fra realiseringer af ms-fonemer. MS-taleren realiserer et ks-ord med de artikulatorisk nærmeste lyde i sit eget sprog under hensyntagen til de i hans sprog gældende lydkombinationsregler og accentuering. Både låneord og fremmedord tilhører gruppen af integrerede leksemsubstitutter. Også et fremmedord som fx *palais* artikuleres med danske fonemrealisationer, dvs. med dansk /p/ osv. Forskellen består ikke deri at nogle formelt er adapteret, andre derimod ikke, men hovedsagelig i integrationsalder. Denne gruppe af leksikalske indlån som traditionelt kaldes låneord viser træk af regulære historiske lydudviklinger, fx labialiseringen i mnty. låneord af typen *mâte*, *stråle*; i fremmedord er der tit grafematisk-fonemisk divergens, fx *palais* og den adapterede form *palæ*.

Fonologiske lån kommer til et ms som resultat af en efterligning af kildesproglige fonemer. Denne overførelse af fremmede lyd har som regel parole-karakter og er socialt motiveret. Anvendelsen af fonologiske lån opfylder mest sociale krav, fx social prestige. Overført fra en fremmed ks-kode tilhører de fonologiske lån ms-parole. Deres integration i ms er betinget ikke kun af stabilitetsgraden, men også af ms-fonemsystemets struktur og dets udviklingstendenser. De nedertyske diftonger /ei/, /øi/, /ou/ er indkommet i de nedertyske låneord *keiser* > mda. *keysær*, *boye* > mda. *boiæ*, *pro:vest* > mda. *prouæst* kun fordi postvokalisk *f* (*v*) og *g* er blevet vokaliseret (Brøndum-Nielsen 1928: 141-179). Indlemmelsen af disse vokalforbindelser blev altså begunstiget af spirantsvækkelsen i middeldansk. Bliver et fonologisk lån sædvanligvis indoptaget af en bilingval

ms-taler, så er det en unilingval ms-taler der fuldfører lånets integration i ms.

Overførelsen af fremmede lyd fra et ks til et ms sker ved hjælp af leksikalske elementer, hvis direkte komponenter er fonemer. Ordforrådet som det mest åbne subsystem af sproget har sine egne integrationsregler. Grænsen mellem parole (interferens) og kode er her mere flydende, ikke så godt afgrænset som i de andre subsystemer. Den danske købmand som kom i kontakt med en tysker indlånede nedertyske ord i sit dansk for at kunne kommunikere. Det skete derved at han overførte dem fra kode L_2 (ks) i realiseringer af sit første sprog L_1 for at fylde de bestående huller i L_1 eller for at substituere hjemlige ord. Leksikalske elementer, som ud fra ms-ets standpunkt betyder en kodeudvidelse, har direkte sproglig relevans og opnår status af integrater. Hvad leksemsubstitution angår, så er det allerede på sproganvendelsens trin - altså præintegrativ - øjensynlig at den udgør et åbenbar universelt middel af partiel tilnærmelse af kon- tangerende sprogkoder; den bilingvale kommunikation bliver derved understøttet på virksom vis. Denne leksemsubstitutionsproces er, som sprogkontakt mellem nedertysk og dansk i Hansetiden viser, typisk for udviklingen af ikke dominante sprog under frem-skredne forhold af tosprogethed.

Et lånefon bliver indlemmet i et ms-fonemsystem hvis det kan danne en distinktiv minimalopposition med en indigen næstbeslægtet lydklasse, fx det i middelhøjtysk fra fransk lånte [z] : *Margen* 'margener' \ *Marschen* 'marsker'. Det fonologiske indhold af det mht. fonem /f/ forøges som følge af [z]-indlånet (Morciniec 1967:205 ff., Volland 1986: 61-63). Anderledes forholder det sig i middeldansk, hvor der i låneord af typen *ofær* < oldsax. *offer*, *straffe* < mnty. *straffen*, *ruffer* < mnty. *ruffer* er det danske konsonantfonem /f/ blevet genfordelt; intervokalisk i arveordforrådet forekommer det danske fonem /f/ ikke. Distributionen af det mda. fonem /f/ er derved blevet ændret og tilpasset dets mnd. ækvivalent /f/. Som regel bliver fonemdistribution ved sprogkontakt stærkere påvirket end foneminventar.

4. Fonemadaptation i låneord

Fremmede foner bliver dog meget sjældent integreret i et ms. Det mest sædvanlige er at de bliver erstattet. Dette støttes af de undersøgelser jeg har foretaget af en

samling af nedertyske låneord i dansk til 1600 (Janikowski: 1994). At fonemer ifølge sprogkontakt som regel ikke overføres fra L_2 til L_1 , men istedenfor substitueres med egne elementer, er en følge af den oven omtalte stærke strukturering af fonemsystemet, som modstår transfer af fremmede fonemer. Lejlighedsvis forekommende transferenser af fremmede lyd har altid kun parole-karakter og vedrører ikke langue. Fonemer bliver i princippet ikke transfereret som enkelte størrelser i et andet system, men altid kun som en helhed, som et fuldstændigt fonologisk system. Med integration har det ikke noget at gøre, men med sprogskifte og denne proces forløber så ikke kun på fonologisk niveau, men på alle niveauer samtidig.

Indlånes der et ord fra L_2 til L_1 , så rejser sig straks spørgsmålet om, hvordan substitutionen af de enkelte ks-fonemer med ms-fonemer foregår (Filipovic 1981: 125-134 bruger udtrykket transphonemisation). I princippet besidder hvert fonem i L_2 et ækvivalent i L_1 som i en given kontekst regulært erstatte lyden i L_2 . På grund af kvantitative og kvalitative forskelle mellem L_2 og L_1 foreligger der næppe nogensinde en jævn afbildning mellem fonemerne. Det kan da ske at flere L_2 -fonemer erstattes kun af ét L_1 -fonem (konvergens) og at ét L_2 -fonem gengives ved flere L_1 -fonemer (divergens). Hvad den nedertysk-danske sprogkontakt angår, så er det sidste fænomen både indenfor vokal- og konsonant- substitutioner hyppigere end det første.

5. Mnty. -mda. vokalsubstitutioner

Vi tager substitutioner af de mnty. vokalfonemer som eksempel på denne tilpasningsproces. Inden vi kommer til at behandle substitutionsregler af de enkelte vokalfonemer i de mnty. låneord, præsenteres vokaliske over-all-systemer af middelnedertysk (Peters 1983: 97) og middeldansk (Diderichsen 1938: 127). Formålet med disse hypotetiske systemer er at gengive de distinktive træk af de enkelte fonemer på grundlag af den skriftlige overlevering og lydrekonstruktioner.

Nedenfor sammenstilles vokalinventarer af middelnedertysk (mnty.) og middeldansk (mda.):

Mnty. vokalfonemer

Mda. vokalfonemer

Korte vokaler

/i/ /y/ /u/
/e/ /ø/ /o/

/a/

/i/ /y/ /u/
/e/ /ø/ /o/
/ɛ/ /œ/ /â/

/a/

Lange vokaler

/i:/ /y:/ /u:/
/e:/ /ø:/ /o:/
/ɛ:/ /œ:/ /â:/
/ä:/ /ö:/ /^:/

/i:/ /y:/ /u:/
/e:/ /ø:/ /o:/
/ɛ:/ /â:/

/a:/

Dette hypotetiske system af lange vokaler blev i de nördnertyske dialekter, som dannede grundlaget af det lybske cancellisprog, reduceret fra 12 lange vokaler til 9 vokalfonemer (Cordes & Möhn: 1983). Reduktionen er en følge af kontrast-neutralisation af vokaler af anden og tredje række.

Som følge af kvantitative og kvalitative forskelle mellem vokaler i begge sprog er relationer mellem L_2 -fonemer og deres substitutter i L_1 ikke symmetriske. Det er en regel at de fleste mnty. korte vokaler divergerer i mda., dvs. de bliver især som følge af vokalåbningen i mda. erstattet af to vokaler:

mnty. /i/ > mda. /i/ (før <ll,ld,tt,ss,dd>), /e/ (ellers) (mnty. *billich* > mda. *billig*, mnty. *ansichte* > mda. *ansict/ansect*);
mnty. /e/ > mda. /ɛ/, /e/ (mnty. *hechten* > mda. *hæctæ*, vestfalsk *nelliken* > mda. *nillichen* [e]);
mnty. /a/ > mda. /a/, /e/, /â/, /a:/ (mnty. *vlak* > mda. *flak*, mnty. *jammer* > mda. *iemmer*, mnty. *wachten* > mda. *voktæ*, mnty. *vlabbe* > mda. *flab*);
mnty. /o/ > mda. /â/ (mnty. *hof* > mda. *hof*);
mnty. /u/ > mda. /u/, /o/ (mnty. *schuldere* > mda. *skulder*, mnty. *lucht* > mda. *lugt*);
mnty. /y/ > mda. /y/, /ø/ (mnty. *sülte* > mda. *sylte*, mnty. *düchtich* > mda. *døctig*);
mnty. /ø/ > mda. /ø/ (mnty. *löfte* > mda. *lyffte/løft*).

En af årsagerne til forekomsten af forskellige danske vokaler som substitutter af mnty. lange vokalfonemer er vokalforkortelsen i mda. Nty. låneord

indoptaget i mda. før åbningen af snævre og mellemåbne korte vokaler opviser yderligere vokalsubstitutter:

mnty. /i:/ > mda. /i:/, /i/ (mnty. *ulit* > mda. *flid*, mnty. *kiken* > mda. *kikke*);
mnty. /e:/ > mda. /e:/, /ɛ:/, /e/ (mnty. *bête* > mda. *betæ*, mnty. *slêpen* > mda. *slæbæ*);
mnty. /ɛ:/ > mda. /ɛ:/, /e/ (mnty. *vorreder* > mda. *forræthere*, mnty. *mêschen* > mda. *mæske*);
mnty. /â:/ > mda. /ɛ:/, /e/ (mnty. *begeren* > mda. *begjære*, mnty. *degelik* 'dygtig' > mda. *deg(y)lig*);
mnty. /y:/ > mda. /y:/, /yl/, /ö/ (mnty. *vür* > mda. *fyr*, mnty. *büten* > nda. *bytte*, mnty. *versümen* > mda. *forsømme*);
mnty. /ø:/ - /œ:/ > mda. /ø:/ - /œ:/ (mnty. *fölen* > mda. *følæ*, mnty. *bedröven* > mda. *bedröwe*);
mnty. /ö:/ > mda. /ø:/ (mnty. *bödekere* > mda. *bødekære*);
mnty. /u:/ > mda. /u:/, /u/, /o/ (mnty. *brûken* > mda. *bruge*, mnty. *krût* > mda. *krudt*, mnty. *krûke* > mda. *kruck*);
mnty. /o:/ > mda. /u(:)/, /o(:)/ (mnty. *dôk* > mda. *dug*, mnty. *vorblômen* > mda. *forblummet*, mnty. *anmôden* > mda. *anmode*, mnty. *kökelen* > mda. *koklæ* > nda. *kogle*);
mnty. /â:/ > mda. /o(:)/, /â:/ (mnty. *vrô* > mda. *froo* > nda. *skadefro*, mnty. *bôm* > mda. *bom*, mnty. *dôpe* > mda. *doop* > nda. *dåb*);
mnty. /^:/ > mda. /â(:)/ (mnty. *hope* > mda. *hoop* > nda. *håb*, mnty. *vrome* > mda. *from*).

Litteratur

- Brøndum-Nielsen, J. (1928): *Gammeldansk grammatik i sproghistorisk fremstilling*, bd. 1-2, København.
Cordes, G., Möhn, D. (1983): *Handbuch zur niederdeutschen Sprach- und Literaturwissenschaft*, Berlin.
Diderichsen, P. (1931/37): *Fragmenter af gammeldanske Haandskrifter*, København. (1938a): *Probleme der altdänischen Orthographie*. APhS XII/1: 116-169.
Filipovic, R. (1981): *Transphonamization: Substitution on the Phonological Level Reinterpreted*. [i:] *Europäische Mehrsprachigkeit. Festschrift zum 70. Geburtstag von Mario Wandruszka*, Tübingen: 125-134.
Haugen, E. (1950): *The Analysis of Linguistic Borrowing*. Language 26: 210-231. (1953): *The Norwegian Language in America*. Philadelphia.
Janikowski, K. (1994): *Die Phonologie der niederdeutschen Lehnwörter im Dä-*

- nischen bis 1600, Germanica Wratislaviensia CXI, Wydawnictwo Uniwersyte-
tu Wrocławskiego, Wrocław.
- Morciniec, N. (1967): *Fremdphoneme in der niederländischen Hochsprache*. *Phonetica* 16: 205-214.
- Peters, R. (1983): *Mittelniederdeutsche Sprache*. [i:] *Niederderdeutsch. Sprache und Literatur. Eine Einführung*, hrsg. von J. Goossens, b. 1: Sprache, Neumünster.
- Sørensen, K. (1973): *Engelske lån i dansk*, København.
- Van Coetsem, F. (1988): *Loan phonology and the two transfer types in language contact (with special reference to Dutch)*, Dordrecht.
- Volland, B. (1986): *Französische Entlehnungen im Deutschen. Transferenz und Integration auf phonologischer, graphematischer, morphologischer und lexikalisch-semantischer Ebene*, Linguistische Arbeiten 163, Tübingen.

Mette Kunø og Erik Vive Larsen (udg.):
5. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog,
Århus 1995

ET SAMTALEEMNES ORGANISERING

Af Marianne Johansen (Københavns Universitet)

Et centralt organiserende princip for samtaler er samtaleemnets organisering; initieringen af samtalen, dens udvikling og afslutning er uløseligt knyttet til introduktionen, udviklingen og afslutningen af et eller flere emner (Sacks og Schegloff, 1973). Et konstituerende træk ved samtaler er således emnets etablering og opretholdelse, ligesom samtalens fremdrift sikres ved bevægelsen fra ét emne til ét andet emne. Det interessante er da, hvordan denne emnebevægelse finder sted; hvordan introduceres, udvikles og afsluttes det enkelte emne i en samtale? Det spørgsmål skal jeg i det følgende belyse gennem en analyse af en samtalesekvens (sekvensen er givet i sin helhed på side 145ff.).

I analysen vil jeg fremhæve en type emneudvikling, hvor det enkelte emne organiseres som en åbning, udvikling og lukning af emnet og efterfølges af et emneskift, hvorved emnet fremstår som en afgrænset enhed. Jeg vil argumentere for, at denne organisering kan forklares som en interaktionel proces, hvor samtalepartnerne forhandler om emnets åbning, udvikling og afslutning ved at udnytte det propositionelle indhold i de forskellige ytringsbidrag. Den centrale idé i analysen er, at den enkelte taletur kan kategoriseres som en *emnehandling*. Ved en emnehandling forstår jeg en taletur, hvis proposition er relateret til den foregående taleturs proposition, og som samtidig udgør en interaktionel handling på det emneorganiserende niveau.

Emnehandlinger

Der findes adskillige opfattelser af hvilke sproglige niveauer og processer, der ligger til grund for, at et emne etableres og opretholdes (se fx Levinson, 1983:313-15). Her vil jeg argumentere for, at en syntese af en diskursanalytisk og en konversationsanalytisk indfaldsvinkel er frugtbar, da jeg mener, at både samtalens indholdsmæssige og strukturelle aspekt har betydning for organiseringen af et emne.

I den diskursanalytiske tradition (Brown & Yule, 1983:68-124) betragtes et